

3—1994

СОЛОНЖЫ

КИЧИНЕК БАЛДАРДЫҢ ЖУРНАЛЫ

ИИТ ЖЫЛ

НОРОС-ГУРКИНГЕ

125

КАН АЛТАЙ

Ўстүртинен көрөрдө,
Үч толукту Кан Алтай,
Тууразынан көрөрдө,
Тогус булунду Кан Алтай,
Кајузынан көргөндө,
Камчы сынду Кан Алтай!
Кайран Алтайым деп,
Калыгым каны төгүлген!
Тон будакту карагай
Тонкойордон жайлазын,
Как будакту карагай
Канкайардан жайлазын!
Кайран бүткен Алтайым!
Күски конгон журтына
Күрен чекпен төжөлгөн.
Жаскы конгон журтына
Жажыл торко жайылган,
Кан Алтай!

іуругы И. Ортоңуловтын

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ КЕРЕЕС ТАҢМАЛАРЫ

КЕБЕДЕЛ (ГЕРБ)

Кебедел (Герб) — ол жаңыс ла Алтайдын тууларынын өзүмдерин, тындуларын көргүскен журук эмес, ол Алтайдын байлык ар-бүткенин ле түүкин, көп ук-калык журтаган јеристин тын-сүлтерин чокым көргүзер учурлу.

Республиканын Кебеделинде (Гербинде) көргүзилгени:

1. Тыш јанындагы алтын тегелик — орчыланннын кереези.

2. Ич јанындагы алтын тегелик көк өңлө јуралган — Алтайдын тенгеризи.

3. Ичиндеги көк-чанкыр өңлө јураганы:

а) үстинде Үч-Сүмер — Алтайдын кереези;

б) тегеликтин ортозында мифический тынду — грифон. Јебрен билимчи Геродоттын айтканыла болзо, ол Алтайды корулаган куш.

4. Алдындагы јарымтегеликте Бий ле Кадын ла ологго кирип турган јаан ла деген суулар көргүзилген.

Бастыра чийүлер тегеликтин алтыгы јанында келип, тыйрыкталып калган чийү боло берген. Бу Кадын ла Бийдин суулары биригип, Обьтын суузы боло бергенин керелейт.

5. Мында очок јуралган. Очок — ол үргүлји јүрүмнин, оттын, айыл-јурттын ла најылыктын кереези.

Бого түней Кебедел кемде де јок.

Кебеделдин авторы, журукчы И. Ортоңулов

МААНЫ

алтай кижинин кеп-кийиминин чүмине тайангам. Онын да учун, бистин Мааныны јайа тартып ийгежин, ол алтай бөрүкке түней, узун сынына салып ийзе — алтай тоннын өмүри ош-кош. Маанынын сүр-кеберине мындый ондомол база салынган: Маанынын эки өни Россиянын Маанызынын өнгине түней, онызы Алтай Республика Россиянын бөлүги болгонын керелеп јат. Мааныда чанкыр јалбак чийүлер Алтайдын тенгеризинин, кырларынын, суу ла көлдөринин арузынын кере темдеги.

Маанынын авторы, журукчы В. Чукуев 3

Кажы ла калыкта бойынын аңылузы бар. Онын кеп-кийими, тудунган-кабынган бор-сагы, айыл-јуртты өскө албатыларга көрө башка. Маанынын сүр-кеберин эдерден озо, мен

«МЕН ТӨРӨЛ АЛТАЙЫМНЫН ЛА ОНЫН АЛБАТЫЗЫНЫН ЧЫНДЫК УУЛЫ»

Г. И. Чорос-Гуркин

Григорий Иванович Чорос-Гуркин атту-чуулу алтай журукчы, билимчи, этнограф ла бичиичи. Онын журуктарынын тоозы (мында живопись, акварель, тушь, карандаш) төрт мунга шыдаар. Эң көп журуктары бистин республикан музейде. Арткандары Барнаулда, Новосибирскте, Томскта, Иркутскта, Читада, Москвада, Санкт-Петербуркта, гран ары жанында ла танынан улустарда.

«Чыккан жылым — 1870, Улалу деп журтта (эмдиги Горно-Алтайск). Угым алтай. 13 жаштуда миссиянын Улалудагы училищезин божотком» — деп ол бичиген. Онын кийинде Григорий Иванович үредүчи, журукчы болып иштеген. Ол туштагы журугынын бирүзи «Тайылга тайган түн» — «Ночь жертвы» (Камлание).

Ады-жарлу музыковед-этнограф А. В. Анохинле танышканы Григорий Ивановичтин жайаандык жүрүмине жаан кубулталар экелген. 1897 жылда А. В. Анохиннин жөмөгөниле Григорий Иванович Санкт-Петербуркта Художественный Академияга үренип кирерге атанган. Мында Алтайдан келген иит улу орус журукчы Шишкинге жолыккан.

Бир жыл кирези онын мастерскойын иштеп, үренген. Бу эки журукчы бо бойына сүреен жаражып, эпту-жөп жүрген. Ненин учун дезе, үредүчиде, үренчиги де ар-бүткенди тооп сүүп, онын агару жаражын бойлорунун журуктарында көргүзерге умзаланган. Шишкиннин мастерскойында бичилген «Аркада жол» («Дорога в лесу» деп журук бистин музейде.

Чорос-Гуркин Академияда үредүчү төрт жылга улалткан. Анайып, жайалтуу журукчы жүрүмдик бир тема тапкаган. Ол айлу-күндү Алтай, онын аруу байлык жери, суузы, албатызы.

Жер, суу, Кан-Алтай онын жангыс журуктарында эмес, озор онын үлгерилеринде, прозазында сүүген тема. Журукчынын «Алтай ла Кадын», «Алтай» — (Алтай кижинин өскө таладагы

сыгыды) деп терен шүүлтөлү чүм-демелдеринде эмдиги өйдүн суракта-рын кече ле көдүргендий.

1905 жылдан ала журукчы Ийт-Кайа туунын эдегинде, Кадын суунын жакасында Онос деп журтта жаткан. Алган эжи Мария Агафоновна Лузина, орус укту кижги. Олор төрт бала азырап чыдаткан: Ангелина (18...—1948), Мария (1900—1963), Геннадий (1904—1937), Василий (1908—1961).

1906—1917 жылдар Чорос-Гуркиннинг эр кемине једип, эрчимдү иштеген өйи.

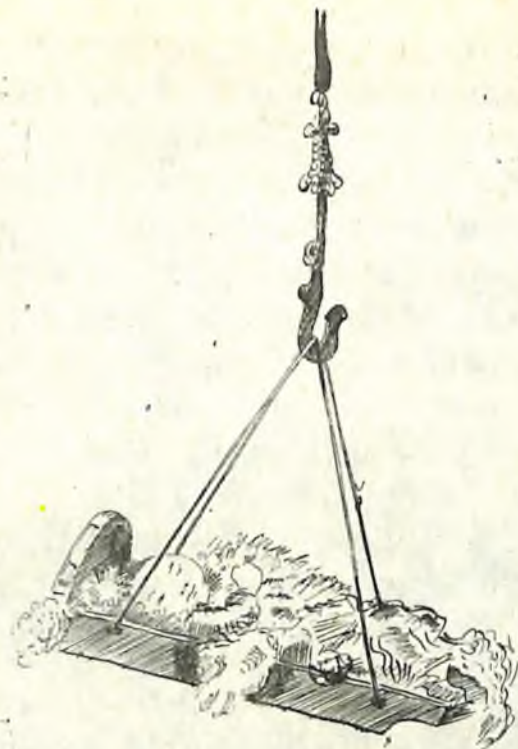
Бу өйдө жураган эн талдама журуктары «Морозное утро на Катунь», «Катунь весной», «Хан Алтай», «Озеро горных духов», «Корона Катунь».

1907 жылда Томскта Чорос-Гуркиннинг баштапкы јаан көрү-выставказы өткөн. Ондо 300-тен ажыра журуктар тургузылып, 156-зы садылган. Кыска өйгө көрү-выставкага мундар тоолу улус келип жүрген. Ол күндерди «Гуркиннинг неделези» деп адаган.

1910 жылда Томскта, Красноярскта, Иркутскта, 1911 жылда Барнаулда, 1915

«Кадынның сүдери» — «Корона Катунь» 1910 ј.

жылда Томскта Гуркиннинг көрүлери бийик кеминде өткөн. «Сибирьде бойынын журукчызы табылган» — деп, ол туштагы газеттер бичиген.

Чорос-Гуркиннинг эн ле учурлу ла кайкамчылу журуктарынын бирүзи «Хан Алтай». Григорий Иванович оны эки катап жураган, 1907 ле 1936 жылдарда. Бу журук ажыра улу журукчы Алтайн алкаган, көдүрген.

Чорос-Гуркин алтай албатынын легенда-куучындарын, тууларынын, кеп-сөстөрүн, чөрчөктөрүн сүрекей жилбиркеп жууган. Чактан чакка, үйеден үйеге улалып келген бу байлыктарга тайанып, солун журуктар чүмделген. Темдектезе, журукчы Эрликтин бүдүш-бажын көөдий тас-кара, желмер чачту ла сагалду, тогус мүүстү бука жеккен, колында жылан камчылу эдип журайт.

«Менин, журукчынын, төс амадузы — ол алтайлардын жадын-жүрүмин шиндее-ри, албатынын азыйгы жайаандык чүм-демелдерин жууры. Кеп-куучындарды, кай чөрчөктөрдү, искусство кереестерин жууйла, аңылу башка энчи эдип, текши жайаандыктын байлыгына кожор. Алтайда бойынын музейин төзөөр, албатынын журанып үренер школын ачар. Камдардын жылыып жаткан чүм-жандарын шиндееер керек. Алтайда жайаандык иш

келер өйдө жаан өзүм алынар ла жайы болор учурлу» — деп, Гуркин 1919 жылда бичиген.

Кызаланду 1917—1919 жылдарда Чорос-Гуркин алтай калыктын тыныч коорып, автономия төзөөр сурап көдүргөн. Онын төс некелтези: «Жер Суу, Кан Алтай».

Чорос-Гуркиннинг бу шүүлтөзүмү жөмөп, болушкан алтай ойгорлор В. М. Токмаков, В. Т. Тибер-Петров, С. С. Борисов, В. К. Манеев кийинде «албатынын өштүлери» деп жабар ладып, өлтүрткендер.

1919 жылдын кыжында Григорий Иванович талдама журуктарын жууйла эки уулын ээчиделе, Монгол жерине качкан. Же анда, ыраакта, улу журукчы Алтай тууларына, эржинелү жерине жарна саана амыр бербей турды. 1921 жылдын күзүндө Григорий Иванович кызыл партизандарла кожо Тана-Тынычтын жерине келген. Ол өйдө журуктары: «Монголия», «Орой күсү» «Энесай суу» ла ошон до өскөлөри.

1925 жылдын күзүндө Чорос-Гуркин Тыва жеринен Алтайна атанган. Ново-сибирсктин журукчылары оны жылу учурда куп, «Сибирская жизнь» газеттин ре-

Акциясында онын жаңы журуктарынын көрү-выставказын ачкан. Онон Москвада өткөн көрүлөрдө алтай журукчынын иштери сүрекей бийик мак алган.

1926 жылдын жазында Григорий Иванович төрөл жеринде. Ол тушты мындай сөстөр керелейт: «Канайтсада, мында Алтайда, төрөл ар-бүткеннин ортозында мен ырысту ла сүүнчилү».

1931 жылда Г. И. Гуркин ле Н. И. Чевалковтын баштанкайыла Улалуда иит журукчылардын школы ачылды. Соңында бу школды жайалталу алтай ла орус балдар божоткон. Олордын тоозында: Н. Никиферов, Р. Бекин, Мечеш, А. Таныш, Н. Шагаев, П. Чевалков ло онон до өскөлөри.

Журукчынын экинчи амадузы — журуктардын галереязын ачары бүт-

пеген. Же ондый да болзо, Григорий Иванович Оносто, мастерскойында, бойынын журуктарынын көрү-выставказын өткүрген. Анда көп айылчылар болгон.

Журукчыны канча жылдарга истеген «кара эдү» бойынын амадузына жетти. Григорий Ивановичти «албатынын өштүзи» деп жабарлап, 1937 жылдын күзүндө өлтүргилеп салды.

«Менин бастыра бойымнын акту күүн-санаам алтай албатыма ууландырылган. Мен онын келер ойине бүдүп жадым».

Бу ойгор көгүстү Чорос-Гуркиннин сөстөри.

Римма Эркинова,
республикан музейдин
директоры

«Јагы јер» — «Озеро горных духов» 1910 ј.

АЛТАЙ

(АЛТАЙ КИЖИНИНГ ӨСКӨ
ТАЛАДА ЫЙ-СЫГЫДЫ)

Үзүктери

Je бу айалга жаантайын уулалбазын сенин жайаачын Үлген билип жүрген. Сенин жаражын онорын, көпти жылыттарынды ол жазым жоктон сескен. Алтайлар базындырарын ол база билген.

Алтайдын жаражы ла байлыгы бого өскө жерлерден келгендердин колына кирерин ол билген. Онын уулы, Алтайдын капчалдарынын ла кеп-куучындарынын ээзи, алтай кижжи жажыл өзөктөрдөн сүрдүртип, күнге күйген кургак кайаларга ырбап качарын ол билген. Өскө улус келип, онын уулдарынын ар-жөөжөзин айрып алар.

Үлген мыны аайлап, Алтайдын уулдарына жажытту мүргүүл жайаган.

Ол өйдөн ала алтай кижжи куштый ок жайым. Үлген алтай кижжиге эткен база бир сыйы — кырлары керегинде кожондоор жайаан ла экинчи сый-белеги — таш белек, оныла алтай кижжи туулардын сүр-кеберин жураарга алды. «Сарнап* жүр, уулым» — деп айткан.

Анайда, аттын жалынан үскен тегин кыл, мөштин чолтык агажына тартылган кийнинде, кожончынын колында алтын боло берген. Кыл үнденди, күү жайылды — ондо кижжинин баш куйказын жимиредер кунугыш ла санааркаш.

* Сарнап — кожондоп.

Менин кару, менин байлу Алтайым, мен сенен ыраак-ыраак — өскө талада. Бистин ортобыста жүстер, мундар беристе. Мен мында сок жаңыскан, мен олорго туш кижжи, меге олордын ар-бүткени өскө. Олордын тал-табыжы, шакпыргы ла жаркыны күүниме тийген. Сүүген, кайран Алтайым, сеге бастыра жүректен жүткүйдим. Сен жаар телкемге, жайымга мендейдим.

Сени, быйанду Алтайым, кандый будуктарла көргүзейин? Мөнкүлик жажыл мөшкө түңейлеейин! Бот ол, бастыра ийде-күчиле кеендикте жайылып, будак-колдорун жайымда элбеде жайган туру! Тазылдарыла кырлардагы кайалардын жарыктарынан бектеде тырмактанып, ол бийиктеги мөнкүлердин кыйузына жетти. Анда, кеендикте, мөнкүлердин жуугында, тумандар ээлеген жерде, мөш жайым жайканып, куйун-салкынла куучында жарга сүүйт. Кайран Алтайым, сен андый! Кемзинчек ле калапту кебинди тартынып, жажыттарынды чактар туркунына корып алганын учун сени сүүйдим.

К ару балдар, слердий кичинек болгонымнан бери алтан жылдан ажа конды. Көп немелер ундулды, је бистин аттуучуулу журукчы Григорий Иванович Чорос-Гуркин бистин айылга келип туратаны санаамда артып калды.

Бистин биле Ызнези журтта јаткан. Менин адам, Федор Сергеевич Тозыяков, үредүчи кижии. Одузынчы жылдарда үредүчи улус јаан тоомыда болгон. Онын да учун, ыраактан келген айылчылар бистин айылга түжетен. Бистин айылда ады-јарлу билимчилер Л. П. Потапов ло Баскаков, композитор-этнограф А. В. Анохин болгон. Анчадала Григорий Иванович Гуркин бистин айылга улай ла келип, адамла кожо куучындажып, чайлап отуратан. Анайда ок Ызнези журтта Григорий Ивановичтин карындажы Степан журтаган.

Григорий Иванович бийик сынду, сырсақ бүдүмдү кижии. Кылык-јаны кату болгодый. Бистин айылга келип, чайлап та отурза, ол улам ла сайын көзнөк јаар ајыктаар. Анда, көзнөктин арјанда ар-бүткен. Агаш-таш, агын суулар, тош јабынган мөнкүлер Чорос-Гуркиннин сүүген темазы.

Григорий Иванович јалакай жүректү кижии. Менин акам Виталий база журанып туратан. Ол кере ле түжине журукчынын айылында болып, ого борсак иштерде болужып, бойы да жураарына үренген. Кийнинде Чорос-Гуркиннин болужыла Виталий Санкт-Петербуртта Художественный Академияга үренерге кирген. Је, 1937 жылда менин адамды «албатынын өштүзи» деп каралап, аткылап салды. «Өштүнин» уулына онон ары үренер арга јок болгон.

Онос ло Ызнези журттар Кадын кечире тургулайт. Мен адамла кожо Гур-

Г. Гуркин үйиле кожо

киндердин айылында көп катап болгом. Олордын туразы јаан. Туранын јанында алты толукту алтай айыл турган. Эбиреде кандый агаш јок: мында Алтайдын жүзүн-башка агаштарыла кожо Польшадан, Чехословакиянан, Германиянан экелген корбо агаштар өскөн. Айылдын јанында көөлмөк сууда куулар жүзетен.

Гуркинди актуга өлтүрген кийинде, онын туразын общежитие эткилеген. Онос журтта јаны школ тудулган кийинде, Григорий Ивановичтин јаткан туразын чек жемиргилеп салды.

* Вера Федоровна Тозыякова — үредүчи болып иштеген кижии

** Этнограф — албатынын чүм-јандарын, јадын-јүрүмин шиндеечи

Аржан Адаров

ГУРКИННИҢ ЈУРУКТАРЫН КӨРҮП ТУРА...

Бу журуктарда кайкалду чанкыр тайгалар,
Күнниң жарыгы, чечектер, женил булуттар.
Каракол бажы. Кадын бажы мында,
Бу жарык, јаан көзнөктөрлү залда.

Кандый тармачы оларды бери экелген —
Кырларды, тенерини канайып кийдирген?
Јуруктарды аяктап мен узак турдым,
Алтайымнын кеен јаражын кайкадым.

Алтайдын јаражын кем мынайда мактаган?
Кандый үлгерчи мындый кожондор тапкан?
Оносто журукчынын туразында тургам,
Онын уур салымын санагам.

Је, келер үйелер, мени тындап угугар,
Онын журуктарын көрөлө, көпти санагар!
Јеристе андый јайалталар болгондо,
Јоныбыс өлбөс деп, омок айдыгар!

ЈҮС САГЫШ

(АЛТАЙ ЧӨРЧӨК)

Бир катап тўлкў ле турна тушташкылады. Тўлкў бажын жабызадала, айтты:

— Э-э, бараксан турна, сенин будын турганы ла экў туру не!

Турна кайкаган бойынча, тўмөн көрди: чындап та, эки ле чичкечек бут эмтир. Тўлкўнинг дезе бир, эки, үч, төрт тамаш.

— Ой! — тўлкў кыйгырыш ийди. — Ой, сенде бир де тиш јок туру не?! Менде дезе одус тиш, јўс сагыш, эки кулак, айдары јок јараш куйрук!

Турна ачынган бойынча, мойнын сан өрө чөйип, ыраакта кижикелип јатканын көрүп ийди:

— Ой-бай, күндүлү тўлкў, анчы келип јат!

Оны уккан тўлкў куйругын айра минеле, борсыктын ичегенине кире конды. Турна ээчий кирди.

Анчы дезе олардын анайда кылынганын көрүп, ичегенди каза берди.

— Ой, тўлкў, улу тўлкў, анчы јууктап келет. Слер төрт бутту, одус тиштү, јўс сагышту — сўме тапсагар, мынан канайда аргада-нарыс?!

— Аргазын бойын тап! Менде турганы ла бежен сагыш артты.

Анчы дезе там ла јууктап турат...

— О-о-о, куда, тўлкү, менин ижемчилү тўлкүм, слердин буттарыгар төртү, сагыжыгар бежен, мынанг канайда аргаданарыс? — деп, турна жайнап сурады.

— Бойын аргазын тап. Менин сагыштарым жер-башка чачыла берди.

Анчы казып-казып, жууктап келеле, турнанын узун будынан тудуп, чыгара тартып келди.

Турнанын куркуны мылтырт эдип калтыр. Көзи торт ло тоштый сооп калган, жүреги согулбайт. «Байла, ичегенде тумчаланып калган туру» — деп, анчы сананала, турнаны туура чачып ийди.

База эмеш казалла, көрүп турза: тўлкүнинг барбак куйругы торко чачактый жайылып, тырландап жатты.

Анчы тўлкүни куйругынан тудала, чыгара тартып, өлтүрип алды. Терезин жараштыра сойып алала, арчымакка экчей тудуп, салды.

— Айлыма келзем, бычкагын бөрүкке кожорым, куйругын камчынын сабына буулап аларым, сыртынан десе алтын өңдү жака чыгар. Акыр, турнаны база

алып алар — ийттерге курсаж болор — деп, анчы кайра бурулды: турна жаткан жеринде жок. Эмди көрөр болзо, турна туку тегери түбинде чыгып калган, керек десе ок-саадак та жетпес.

Эки кулакту, төрт бутту, одус тиштү, жүс сагышту тўлкү онойдо базылды.

Жангыс сагышту турна ады-чуузы чыккан анчыны да мекелеп ийди.

... журугу Тонжоон Журакайдын

ЈАПРАЙ ЛА ЧУРУКПЕЙ

Јоргой Кыдыев

Јапрай:

Сенийи дезе баканын,
Јылжырыка-а-ай, јескимчилү-ү-ү!
Чурукпей:

Ха-ха-ха, Јапрай јалжыр тилдү,
Јатпак сынду, кыска колду!

Јапрай:

Көрал! Кем колду, кем тилдү,
Көргүзерим сеге, эдү!

Эки тилгерек чечеркеп,
Эки саат керипкен.
Бой-бойына күчүркеп,
Бат, күлүктер күрешкен.

«Челдү эт тишке кысталар,
Чечеркек кижии сөскө кыстырар»
Кеп сөстинг учурын билигер.

Чурукпей:

Јапрай, кайда барадырын?

Јапрай:

Јаанам-эштең айылдап.

Чурукпей:

Таарда нени апарадырын?

Јапрай:

Талкан ла картоп.

Чурукпей:

Качан школго барарын?

Јапрай:

Качан барзам, көрөрин.

Чурукпей:

Сени школго албас деген,

Тилин сенинг өзө берген.

Јапрай:

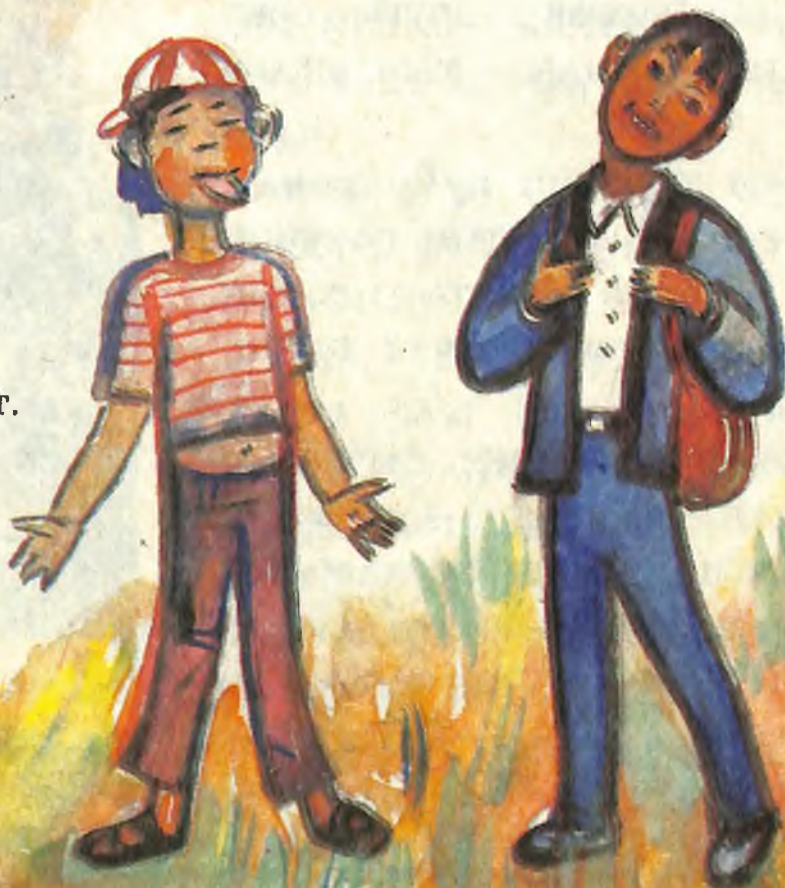
Тилим менин — малтам менин.

Тийиште, керегин јок сенин!

Чурукпей:

Сенинг тилин — ийттинг тили,

Узуу-у-ун, чилекейлү-ү-ү.

ЛУРУКТАРДЫ КӨРҮП, КУУЧЫН ТУРГУС

1

3

2

4

журуктары В. Торбоковтың

КОКЫР

Үредүчи уулчактан сурайт:

— Тындулар канча жаш жажап турганын сен билерин бе!

— Билбей а-а! Койон сегис жыл жүрер аргалу, кой — он жаш, ийт — он алты...

— А чычкан канча жыл жүрет?

— Онызы кискеден камаанду.

Журнал 1990 жылдын сыгын айында чыгып баштаган.

«СОЛОҢЫ» 3 №

Редакциянын сурузы: 659700, г. Горно-Алтайск,
Горно-Алтайск ором, 36

Баш редакторы К. Тепуков. Кееркемел редакторы В. Торбоков.

Эптештирү редакторы Е. Манышева

Сдано в набор 12.07.94. Подписано к печати.

Формат 84 x 1081/16. Бумага офсетная.

Гарнитура балтика. Печать офсетная.

П. л. 2. Усл. п. л. 1,86. Тираж 3000. Заказ 3073.